

ДІАРІУШ ПАВЛА АЛЕПСЬКОГО У МІЖНАРОДНОМУ ПРОЕКТІ

Relations entre les peuples de l'Europe Orientale et les chrétiens arabes au XVIIe siècle. Macaire III Ibn al-Za'im et Paul d'Alep. Actes du Ier Colloque international le 16 septembre 2011, Bucarest. Textes réunis et présentés par Ioana Feodorov. Institut de'Études Sud-Est Européennes de l'Académie Roumaine, Bucarest, Editura Academiei Române, 2012. – 193 p.

Рецензована праця наших зарубіжних колег присвячена дослідженню надзвичайно важливого й добре відомого діаріуша Павла Алепського (1627–1669) про подорож православного Антіохійського патріарха Макарія III (пом. 1672 р.) до Русі, Валахії, Молдавії, земель козаків та інших православних країв. Такий вояж архімандрит здійснив у середині XVII ст. за моральною та грошовою підтримкою для своєї арабської церкви. Його супутник і син дякон П. Алепський виконав опис мандрівки арабською мовою. Як християнин, автор не мав традиційної високої мусульманської книжної освіти, тому його текст рясніє вульгаризмами з сирійського діалекту. Однак Алепському не можна відмовити у гарній художній стилістиці й тонкій спостережливості, особливо коли він підмічає й фіксує побутові риси румунів, козаків, московитів. Детально описує Алепський і важливі політичні події, свідком яких він став під час мандрів. Саме з цієї причини “Подорож Макарія” зайняла вагоме місце як важливе історичне джерело XVII ст. у дослідників російських та румунських і меншою мірою – українських.

Опис “Подорожі” мовою оригіналу досі існує лише в рукописах, причому як у розширеній, так і в скороченій редакціях тексту. Повнішу версію містять лондонський, паризький та петербурзький манускрипти. За лондонським списком англійський переклад здійснив Ф. Бельфур [1829, 1836], за паризьким списком французький переклад – румунський орієнталіст В. Раду [1930, 1933, 1950]. З бельфурівського перекладу виконувалися інші переклади російською мовою, допоки з іще одного московського манускрипту не з'явився прямий російський переклад Г.А. Муркоса [1896–1900]. Українські дослідники й перекладачі, починаючи з В.О. Кордта [1926] та В.П. Огоновського [1935], відтоді послуговувалися саме цим перекладом. Зрозуміло, що і Ф. Бельфур, і В. Раду краще могли інтерпретувати тільки початкову частину тексту – стосовно перебування патріарха у Валахії та Молдавії, – на відміну від іншої частини, що є головною для українських та російських істориків, – стосовно мандрів землями козаків та московитів. Не краще потрактував цей фрагмент і Г. Муркос, бо, як етнічний араб, він добре знав арабомовні реалії, проте погано орієнтувався як у румунських, так і у слов'янських. За хибне тлумачення окремих місць арабського тексту його гострій критиці піддав А. Кримський. Він же повідомив про існування коротшої редакції тексту “Подорожі”, фрагмент рукопису якої йому вдалося придбати під час свого відрядження до Леванту (1896–1898).

У 2008 році за участю науковців Румунії та Росії стартував міжнародний проект із підготовки повного критичного тексту “Подорожі” мовою оригіналу на основі текстів англійського, французького та російського рукописів. На нагальній необхідності такої роботи ще в 1949 р. наголошував академік І.Ю. Крачковський [Крачковский 1955, 271]. Після звірки текстів трьох рукописів заплановано долучити також матеріали коротшої редакції манускрипту А. Кримського. Вже в передмові до рецензованої збірки праць румунських та російських учасників проекту її редакторка та керівник румунської групи дослідників д. Іоана Феодоров зазначає, що до проекту влітку 2012 р.

приєдналися кваліфіковані арабісти – мовознавці та історики – з Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України (с. 7).

Наступний етап проекту передбачає повний переклад арабського тексту англійською мовою з відповідним науковим апаратом – коментарями, бібліографією, покажчиками тощо.

У рецензованій збірці статей подано матеріали чотирьох румунських та трьох російських дослідників, які підбивають підсумки перших результатів роботи над спільною науковою темою протягом 2009–2011 років. Ці матеріали було презентовано й апробовано на Першому міжнародному колоквіумі “Відносини народів Східної Європи й арабів-християн у XVII столітті”, що проводився в Бухаресті 16 вересня 2011 р. Такі наукові форуми заплановано організовувати регулярно, зокрема другий колоквіум відбувся в Констанці наприкінці вересня 2012 року. Його матеріали так само готуються до друку в Бухаресті. Далі колоквіуми планується провести в Росії та Україні. У Києві, схоже, це реалізувати буде важче з огляду на відсутність фінансування проекту Національною академією наук та тривалу затримку з виготовленням копій необхідних текстів з архіву О. Прицака в НаУКМА.

Збірку відкривають лаконічна передмова (с. 7–8) та розлога стаття Іоани Феодоров французькою мовою з історіографії питання, аналізу сучасного стану дослідження та його перспектив (с. 9–28). Наприкінці публікації подаються фото початків рукопису Agabe 6016 з Національної бібліотеки в Парижі (с. 29) та манускрипту Ms. OMS Add 18427 із Британської бібліотеки в Лондоні (с. 30). Обидва тексти виконані чітким розбірливим насхом.

Рукописом А. Кримського румунські та російські арабісти цікавилися з самого початку роботи, але його місцеперебування довгий час було невідоме. Українським дослідникам довелося докласти чимало зусиль, поки його не було “відкрито” заново. Зі Сходу А. Кримський привіз його до Москви, де 1912 року опублікував дослідження про нього, зауваживши, що, незважаючи на коротку редакцію тексту, він вартий серйозної наукової уваги. Після переїзду А. Кримського до Києва рукопис зберігався у фондах арабо-іранського кабінету ВУАН. За дорученням вченого у 20-х рр. XX ст. його перекладав російською мовою Тавфік Кезма, а пізніше, перед війною, українською – О. Прицак. Згодом, як виявилось, рукопис помандрував ще далі – тепер вже з О. Прицаком – до Німеччини, а потім – до США. Після смерті вченого (2006) він разом з його бібліотекою знову повертається до Києва, де нині зберігається в архіві О. Прицака в Києво-Могилянській академії. Після подорожей світом протягом більш ніж століття мандрівний манускрипт нарешті дістав шанс повернутися до міжнародного наукового обігу. Принаймні в листопаді 2012 р. сюжети з манускриптом А. Кримського фігурували щонайменше в трьох документальних фільмах українського телебачення.

Природно, І. Феодоров аналізує фрагменти іноземних перекладів “Подорожі”, що більше стосуються румунських земель, але інтерес дослідниці вперше зосереджено і на українських матеріалах, досі невідомих західним дослідникам. Подається опис скороченої редакції манускрипту А. Кримського (с. 16, 20), згадуються фрагменти його перекладів Т.Г. Кезми та О.Й. Прицака (с. 19). Тут же дослідниця принагідно зауважує і про польський переклад фрагмента повної редакції діаріуша Марії Ковальської про мандрівку польськими та українськими землями [Kowalska 1986]. Не обійшла увагою І. Феодоров навіть літературний український переклад письменника Миколи Рябого з російськомовного перекладу Г.А. Муркоса (с. 19–20). У такому разі не меншої уваги дослідниці заслуговувала б згадка іншого непрямого україномовного перекладу – Я.Д. Ісаєвича [Подорожні нотатки...], з його ж лаконічними, проте цінними коментарями, базованими на матеріалах досліджень А.П. Ковалівського [1961] та Я.Є. Полотнюка. Про внесок останнього в дослідження [Полотнюк 1971, 1976, 1990] та переклад [Полотнюк 1985, 1990, 1995] “Подорожі” І. Феодоров не згадує взагалі, проте, на мій

погляд, на ньому варто було б наголосити окремо, адже Я. Полотнюк єдиний із сучасних українських учених, хто опрацьовував текст за арабським оригіналом лондонського манускрипту. На жаль, у тодішніх радянських умовах повної ізоляції українських сходознавців від світової орієнталістики така важлива праця львівського вченого не дістала належної офіційної підтримки.

Наступна публікація французькою мовою – петербурзького арабіста Сергія Французова – має назву “Рукописна спадщина Павла Алепського, що зберігається в Санкт-Петербурзі” (с. 31–49). Вона спирається переважно на повідомлення І.Ю. Крачковського [1960], доповнюючи його аналізом сучасної розробки проблематики. Більшу частину статті складають копії різних аркушів російських рукописів діаріуша (с. 37–49). Два з них – кольорові, з ілюстраціями.

Стаття арабістки з Бухареста Кармен Крісан «Василь Раду і його видання та французький переклад нотаток “Подорожі” Павла Алепського» (с. 51–58) дає високу оцінку арабістичній спадщині румунського вченого. Через раптову і передчасну смерть (1887–1940) чимало його праць залишаються невиданими. Інтерес до арабських рукописів про подорож Макарія III у В. Раду прокинувся ще під час його арабістичних студій у Парижі, де згодом була опублікована його докторська праця (1927). У ній він дослідив паризький, лондонський та петербурзький рукописи з колекції патріарха Григорія IV [про нього див.: Крачковский 1960]. В. Раду згадує й інші списки мандрівних нотаток, зокрема манускрипт А. Кримського, якого у статті названо Афанасієм (?), перераховує основні тогочасні переклади – англійський Ф. Бельфура, російський Г. Муркоса та румунський Г. Попеску-Чоканела (1909, 1912). Останній виконаний за паризьким рукописом і охоплює фрагмент мандрівки, починаючи від Константинополя, через Молдавію, до моменту від'їзду з Бухареста. Інші фрагменти подорожі подано в уривках румунських перекладів К. Негруцці (1862), Б. Хасдеу (1865) та Емілії Чоран (1900).

В. Раду найвище оцінював переклади Ф. Бельфура та Г. Муркоса, якими часто послуговувався у власному перекладі французькою мовою. К. Крісан дає високу оцінку як самому перекладу румунського орієнталіста, так і виданню фрагмента арабського оригіналу. Наприкінці статті поміщено портрет ученого.

Стаття іншої румунської дослідниці – А. Дунаєвої – “Російський арабіст Георгій Абрамович Муркос – фахівець з праці Павла Алепського” (с. 59–68) свідчить про високий рівень володіння автором російськомовним матеріалом. Подано розлогу історіографію питання, яка в окремих деталях не завжди добре відома навіть вітчизняним історикам. Серед таких – критична оцінка А. Кримським перекладу Г. Муркоса, який сама А. Дунаєва оцінює як найточніший з існуючих. Саме через це його було перевидано в Москві у 2005 році. Наприкінці статті поміщено портрет російського перекладача “Подорожі” та титул першого випуску його перекладу (1896).

Відомий московський вчений к.і.н. В.Г. Ченцова (Інститут всесвітньої історії РАН) у великій статті “Перша подорож антиохійського патріарха Макарія III до Москви та румунів (1652–1659)” (с. 69–122) досліджує такі теми, як: архівні джерела щодо перебування патріарха на Русі (с. 69–71); підготовка до мандрівки (с. 71–76); міжцерковні зв'язки православної церкви в місцях перебування патріарха (с. 76–89), зокрема в Молдавії (с. 89–92), листування Макарія (с. 92–97) тощо. Важливим джерелом дослідниці є грецькі архівні тексти та праці істориків російської церкви. Стаття містить велику бібліографію (с. 100–103), додатки з текстами документів грецькою й російською мовами та перекладами французькою мовою (с. 104–119), факсиміле окремих оригіналів з Російського державного архіву давніх актів (с. 120–122).

“Опис Константинополя в оповіді про подорож патріарха Макарія III Ібн аз-За‘іма” є темою франкомовного дослідження румунського історика Міхая Тіпау (с. 123–133). Як і В.Г. Ченцова, він спирається переважно на джерельну базу грецькою мовою.

Остання стаття збірки (с. 135–190), єдина англійською мовою, написана к.і.н. Н.І. Сериковим, випускником класичного відділення МДУ, добре знаним на Заході як за публікаціями, так і роботою в Москві та Лондоні. Вона присвячена “потрактуванню патріархом Макарієм імен грецьких святих”. Подано його короткий життєпис (с. 135–138), перелік праць патріарха та вживані ним засади щодо транслітерації грецьких імен й реалій арабською мовою (с. 138–140). Н. Сериков вважає, що для Макарія III головним був метод тлумачення, який він ототожнює з арабським *тафсіром* (с. 140), тобто мусульманською екзегетикою.

Головна галузь наукових зацікавлень автора – греко-арабські лінгвістичні та культурні зв’язки, зокрема здано до друку його словник грецьких запозичень в арабській мові на 50 тис. слів. У руслі цієї ж орієнтації витримано і рецензовану публікацію, де подано англійський переклад (с. 141–144) та коментарі (с. 145–166) арабомовної праці патріарха Макарія III (її арабський текст додано на с. 167–171) із тлумаченням грецьких назв місяців року, починаючи з вересня. Після традиційної бібліографії (с. 172–174) ідуть п’ять цінних додатків (с. 175–190): 1) список грецьких імен в оригінальному грецькому написанні; 2) грецькі імена в арабській транслітерації; 3) знаки транслітерації; 4) переклад типових грецьких композитних імен та 5) список найтиповіших грецьких та арабських словотвірних коренів, вживаних Макарієм у “Поясненні”.

Спостереження і висновки російського дослідника, поза сумнівом, будуть корисними для кращого розуміння учасниками проекту “темних місць” арабського оригіналу П. Алепського.

Наприкінці збірки подано біографічні довідки про авторів (с. 191–193).

Колективна праця румунських та російських науковців є першим конкретним результатом спільної роботи над виданням та комплексним опрацюванням арабського тексту “Подорожі Макарія III”, створеного його сином П. Алепським. Працю можна розглядати і як свого роду вступ до грандіозного міжнародного проекту, і як методологічний інструмент до його успішної реалізації. Титанічну роботу проробила д. Іоана Феодоров, якій завдяки своєму науковому та організаційному таланту вдалося об’єднати в одну дієву команду вчених різних країн, різноманітних уподобань та фахової підготовки. Залишається сподіватися, що в подальших публікаціях наших румунських колег з’являться й імена українських дослідників.

ЛІТЕРАТУРА

Алепський П. Подорож патріарха Макара / Пер. В.П. Огоновського // **Життя і знання**, №№ 4–12. Львів, 1935; №№ 1–8. Львів, 1936.

Булос ібн аз-Займ аль-Халебі. **Країна козаків** / Пер. М. Сливинського; Прим. М. Рябого. Київ, 1995.

Булос ібн аз-Займ (Павло Халебський). Подорож патріарха Макарія / Пер. Я. Полотнюка // **Дзвін**, 1990, № 9.

Кордт В.О. Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. // **Збірник історично-філологічного відділу ВУАН**. 1926. № 38. [Фрагменти з діаріуша].

Крачковський И.Ю. Описание путешествия Макария Антиохийского как памятник арабской географической литературы и как источник для истории России в XVII в. // **Избранные сочинения**. Т. I. Москва – Ленинград, 1955.

Крачковський И.Ю. Арабские рукописи из собрания Григория IV, патриарха антиохийского (краткая опись) // **Избранные сочинения**. Т. VI. Москва – Ленинград, 1960.

Павло Халебський. Подорож Макарія, патріарха Антиохійського. Перша зустріч з Богданом Хмельницьким. Про рівень освіти на Україні в XVII ст. / Пер. А.П. Ковалівського // **Антологія літератур Сходу**. Харків, 1961.

Подорожні нотатки Павла Халебського (Алепського) / Пер. та прим. Я.Д. Ісаєвича // http://lib.rus.ec/b/173978/read#c_1

Полотнюк Я.Є. Питання джерелознавчого дослідження твору Павла Халебського “Подорож патріарха Макарія...” // **Історичні джерела та їх використання**. Т. 6. Львів, 1971.

Полотнюк Я.Є. Культура України очима арабського мандрівника // **Жовтень**, 1976, № 11.

Полотнюк Я.Є. Мандрівні записки Павла Халебського як джерело до історії культури України XVII ст. // **Дзвін**, 1990, № 9.

Халебський П. Подорож Макарія, патріарха антиохійського: фрагменти / Переклад Я. Полотнюка // **Всесвіт**, 1985, № 12.

Халебський П. З подорожніх записок / Пер. Я. Полотнюка // **Київська старовина**, 1995, № 4.

Kowalska M. **Ukraina w połowie 17 wieku w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo**. Warszawa, 1986.

В.С. Рибалкін